

Jerzy A. Kulesza

Niektóre zagadnienia strony przedmiotowej zbrodni komunistycznych

Palestra 50/5-6(569-570), 31-43

2005

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

NIEKTÓRE ZAGADNIENIA STRONY PRZEDMIOTOWEJ ZBRODNI KOMUNISTYCZNYCH

Art. 2 ust. 1 ustawy z 18 grudnia 1998 r. o Instytucie Pamięci Narodowej – Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu¹ (zwanej w dalszym ciągu ustawą) zawiera legalną definicję zbioru typów przestępstw określanych jako „zbrodnie komunistyczne”. W myśl tego przepisu „zbrodniami komunistycznymi, w rozumieniu ustawy, są czyny popełnione przez funkcjonariuszy państwa komunistycznego w okresie od dnia 17 września 1939 r. do dnia 31 grudnia 1989 r., polegające na stosowaniu represji lub innych form naruszania praw człowieka wobec jednostek lub grup ludności bądź w związku z ich stosowaniem, stanowiące przestępstwa według polskiej ustawy karnej obowiązującej w czasie ich popełnienia”. Znamiona strony przedmiotowej charakteryzują zewnętrzne zachowanie się sprawcy (czyn), odnoszące się do jego czasu i miejsca, skutku, sytuacji i sposobu popełnienia oraz przedmiotu czynności wykonawczej². Wymienione w art. 2 ust. 1 ustawy elementy nadają czynom cechy, które nakazują uznać czyny za zbrodnie komunistyczne. Celem artykułu jest zwięźle omówienie określonych w tym przepisie ustawy niektórych znamion strony przedmiotowej, dotyczących czasu oraz rodzaju czynów, zaliczanych do zbioru nazwanego zbrodniami komunistycznymi.

1. Analizowany przepis art. 2 ust. 1 ustawy określa czas, w jakim mogła zostać popełniona zbrodnia komunistyczna. Jest to przestrzeń czasowa „od dnia 17 września 1939 r. do dnia 31 grudnia 1989 r.”. Początkowa data jej popełnienia nie nasuwa wątpliwości. Jest to wszak data zbrodniczej napaści ZSRR na Polskę, stwarzającej możliwości funkcjonariuszom służb sowieckiego aparatu bezpieczeństwa, głównie NKWD oraz funkcjonariuszom wojskowym i służb więziennych, popełnienia masowych, grupowych oraz indywidualnych mordów ludności, jak i innych poważnych przestępstw, np. spowodowania uszkodzeń ciała, pozbawienia wolności (deportacje), znęcania się itp.

Sygnalizowano wątpliwości co do prawidłowości określenia w art. 2 ust. 1 ustawy, na dzień 31 grudnia 1989 r., końcowej daty popełnienia czynu stanowią-

¹ Dz.U. Nr 155, poz. 1016 z późn. zm.

² L. Gardocki, *Prawo karne*, Warszawa 1999, s. 64.

cego zbrodnię komunistyczną. Wątpliwości te powstają dlatego, gdyż brak jest oczywistej, spektakularnej, ostatecznej daty zakończenia komunistycznej formacji społeczno-ekonomicznej w Polsce. Podnoszono, że zbrodnię komunistyczną można było popełniać nawet wówczas, gdy na czele rządu stał niekomunistyczny premier Tadeusz Mazowiecki³. Oczywiście nasuwają się wówczas pytania, jaka data stanowić powinna koniec ustroju Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej, i, czy przyjęcie w art. 2 ust. 1 ustawy końcowej daty popełnienia zbrodni komunistycznej na dzień 31 grudnia 1989 r. było słuszne oraz zgodne z realiami politycznymi i historycznymi.

Rok 1989 obfitował w przełomowe wydarzenia o charakterze politycznym, które mogą wskazywać na koniec ustroju komunistycznego w Polsce⁴. Wydarzeniami tymi były w szczególności: 1) obrady i uzgodnienia „okrągłego stołu” (6 marca – 5 kwietnia 1989 r.), zawierające porozumienie w przedmiocie radykalnych zmian ustroju społecznego, politycznego i ekonomicznego, 2) nowelizacja Konstytucji Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej z 1952 r., dokonana mocą ustawy z 7 kwietnia 1989 r. o zmianie Konstytucji Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej⁵, realizującej uzgodnienia „okrągłego stołu”, 3) wybory do Sejmu i Senatu, wyznaczone na dni 4 i 18 czerwca 1989 r., a zwłaszcza ich wynik (w wolnych wyborach do Senatu 99 mandatów uzyskała opozycja, a 1 mandat strona koalicyjno-rządowa, zaś do Sejmu wszystkie 35% przydzielonych w porozumieniu „okrągłego stołu” mandatów, w liczbie 161, uzyskała strona solidarnościowa), 4) powołanie dnia 24 sierpnia 1989 r. rządu kierowanego przez pierwszego po II wojnie światowej niekomunistycznego premiera Tadeusza Mazowieckiego, 5) nowelizacja Konstytucji Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej z 1952 r., dokonana dnia 29 grudnia 1989 r., usuwająca ostatnie zapisy dotyczące funkcjonowania państwa socjalistycznego, a wprowadzająca nowe, nadające Polsce kształt państwa demokratycznego⁶.

P. Jurek, po dokonaniu gruntownej analizy wydarzeń polityczno-historycznych roku 1989, dochodzi do wniosku, że właśnie radykalne zmiany Konstytucji PRL, uchwalone w dniu 29 grudnia 1989 r., stanowiły zakończenie funkcjonowania państwa tzw. realnego socjalizmu, a powstanie demokratycznego państwa prawnego⁷. Zdaniem wymienionego Autora, za taką konstatacją przemawiają następujące postanowienia zmieniające Konstytucję z 1952 r.: przywrócenie zlikwidowanej w

³ A. Romanowski, *Bezprawie i absurd*, „Gazeta Wyborcza” nr 226 z 25–26 września 2004 r., s. 13.

⁴ Zob. A. Garlicki, *Wojna dat*, „Polityka” 2003, nr 45 (2426), z 8 listopada 2003 r., s. 76–77 oraz P. Jurek, *O cezurze kończącej okres Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej*, Acta Universitatis Wratislaviensis Nr 2620. Prawo CCXC. Wrocław 2004, s. 389–404.

⁵ Dz.U. z 8 kwietnia 1989 r. Nr 19, poz. 101, wprowadzona w życie, z mocy art. 6, z dniem ogłoszenia.

⁶ Ustawa z 29 grudnia 1989 r. o zmianie Konstytucji Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej, Dz.U. z 31 grudnia 1989 r. Nr 75, poz. 444. Z mocy jej art. 5, ustawa weszła w życie z dniem ogłoszenia.

⁷ P. Jurek, *iw.*, s. 397.

1952 r. historycznej nazwy państwa polskiego „Rzeczpospolita Polska”; zmiana godła państwa przez przywrócenie orłu tradycyjnej korony; podmiotem suwerenności władzy państwowej stał się „Naród”, w miejsce „ludu pracującego miast i wsi”; wprowadzona została konstytucyjna definicja państwa – „Rzeczpospolita Polska jest demokratycznym państwem prawnym urzeczywistniającym zasady sprawiedliwości społecznej”; wprowadzono pluralizm polityczny; nowe stosunki społeczne oparte zostały na zasadzie swobody działalności gospodarczej oraz na zasadzie równouprawnienia wszystkich form własności; ustanowiono udział samorządu terytorialnego oraz swobodę działalności innych form samorządu⁸. Pogląd ten należy zaakceptować, wszak ustawa z 29 grudnia 1989 r. o zmianie Konstytucji PRL była zdarzeniem szczególnie doniosłym i przełomowym. Z jednej strony zakończyła byt struktur ustrojowych państwa tzw. demokracji ludowej, z drugiej, wprowadziła postanowienia, które dobitnie nadają państwu demokratyczny charakter, precyzyjnie określiła Rzeczpospolitą Polską jako demokratyczne państwo prawne, którego ustrojowe struktury pozwalają urzeczywistniać zasady sprawiedliwości społecznej.

2. W sformułowaniu art. 2 ust. 1 ustawy: „... polegające na stosowaniu represji lub innych form naruszania praw człowieka wobec jednostek lub grup ludności bądź w związku z ich stosowaniem, ...” zawarte są 4 grupy czynów zaliczanych do zbrodni komunistycznych, o ile oczywiście zachowane są pozostałe wymogi określone w tym przepisie. Są to następujące czyny: 1) polegające na stosowaniu represji, 2) polegające na stosowaniu innych form naruszania praw człowieka, 3) popełnione w związku ze stosowaniem represji, 4) popełnione w związku ze stosowaniem innych niż represje form naruszania praw człowieka. Czyny każdej z wymienionych klas stanowią naruszanie praw człowieka w stosunku do jednostek lub grup ludności. W cytowanym na wstępie niniejszego ustępu sformułowaniu art. 2 ust. 1 ustawy, w celu oddzielenia czynów sklasyfikowanych powyżej w punktach 1 i 2, użyto w ustawie spójnika „lub”, a w celu wyodrębnienia czynów sklasyfikowanych w punktach 3 i 4 – spójnika „bądź”. Spójniki te, stanowiące funktory nazwotwórcze zdań alternatywy zwykłej, mają tożsame znaczenie⁹. Alternatywa zwykła, składająca się z trzech lub większej liczby zdań, jest prawdziwa wówczas, gdy przynajmniej jedno z nich jest prawdziwe, fałszywa zaś, gdy fałszywe są wszystkie składające się na nią zdania (składniki)¹⁰. Przenosząc ten aksjomat na grunt analizowanej definicji, zbrodniami komunistycznymi są czyny odnoszące się chociażby do jednej z klas oddzielonej wymienionymi spójnikami. Użyty w treści art. 2 ust. 1

⁸ P. Jurek, jw., s. 397 i n.

⁹ Zob. m.in.: *Uniwersalny słownik języka polskiego pod red. prof. S. Dubisza*, t. 1, PWN, Warszawa 2003, s. 211 oraz t. 2, s. 678; *Inny słownik języka polskiego* PWN, red. M. Bańko, Warszawa 2000, s. 75 i 778.

¹⁰ S. Lewandowski, A. Malinowski, J. Petzel, *Logika dla prawników. Słownik encyklopedyczny pod red. A. Malinowskiego*, Warszawa 2004, s. 11.

ustawy, przytoczony już w niniejszym ustępie opracowania zwrot „... w związku z ich stosowaniem ...” odnosi się do obu poprzedzających klas czynów (represje oraz inne formy naruszania praw człowieka). Rozumowanie takie znajduje oparcie w regułach syntaktycznych, a ponadto czyny polegające na stosowaniu represji należą do większej całości, którą stanowi naruszanie praw człowieka wobec jednostek lub grup ludności. Odmienne traktowanie poszczególnych klas czynów, z tych względów, byłoby trudne do zaakceptowania. Rozumienie zawartego w treści art. 2 ust. 1 ustawy rzeczownika „związek” nie wykracza poza znaczenie potoczne (książkowe, słownikowe). Określa ono „stosunek różnych elementów łączących się ze sobą, wpływających na siebie, oddziaływujących na siebie; spójność, łączność, powiązanie (...)”¹¹.

W judykaturze spotkałem pogląd, wg którego czyny popełnione w związku ze stosowaniem represji oraz ze stosowaniem innych niż represje form naruszania praw człowieka (pkt 3 i 4) zalicza się do jednej grupy¹². Tego rodzaju klasyfikacja nie wzbudza zastrzeżeń, ale wydaje się, że skoro ustawodawca w analizowanym przepisie oddzielił represje od innych form naruszania praw człowieka, rozdzielenie konsekwentnie powinno obejmować zachowania związkowe z represjami oraz innymi naruszeniami praw człowieka.

3. Termin „represja” został w ustawie użyty nie tylko w treści art. 2 ust. 1, ale także w art. 1 pkt 1 lit. b, w którym jest mowa o innych, niż zbrodnie nazistowskie i komunistyczne oraz zbrodnie przeciwko pokojowi, ludzkości lub zbrodnie wojenne, represjach z motywów politycznych, jakich dopuścili się funkcjonariusze polskich organów ścigania lub wymiaru sprawiedliwości, albo osoby działające na ich zlecenie, a ujawnionych w treści orzeczeń zapadłych na podstawie ustawy z 23 lutego 1991 r. o uznaniu za nieważne orzeczeń wydanych wobec osób represjonowanych za działalność na rzecz niepodległego bytu Państwa Polskiego¹³, zwanej w dalszym ciągu „ustawą z 23 lutego 1991”. Zawarte w art. 1 pkt 1 lit. b ustawy sformułowanie „innych represji z motywów politycznych” w pewnym stopniu harmonizuje z redakcją art. 25 ust. 1 pkt 3 i 4 ustawy, regulującego problematykę gromadzenia akt spraw „osób represjonowanych z motywów politycznych”.

Redakcja wymienionych przepisów pozwala przyjąć, że pojęcie represji nie ma w ustawie swoistego znaczenia prawnego. Gdyby ustawodawca takie swoiste znaczenie dla przepisów ustawy ustalił, wyraźnie by to zasygnalizował, jak przykładowo uczynił to w art. 4 ust. 1 zdanie drugie ustawy z 24 stycznia 1991 r. o kombatantach

¹¹ *Ilustrowany słownik języka polskiego pod redakcją E. Sobol.* PWN, Warszawa 1999, s. 1147. Por. *Słownik języka polskiego*, t. X. Red. W. Doroszewski, PWN, Warszawa 1968, s. 1332; *Uniwersalny słownik języka polskiego pod redakcją prof. S. Dubisza*, t. 5, jw., s. 767.

¹² Uzasadnienie wyroku Sądu Apelacyjnego w Katowicach z 28 lutego 2003 r., II Aka 298/02, niepublikowane. Teza z uzasadnienia tego wyroku opublikowana została (w:) *Krakowskie Zeszyty Sądowe* 2003, nr 11, poz. 64.

¹³ Dz.U. Nr 34, poz. 149, z późn. zm.

tach oraz niektórych osobach będących ofiarami represji wojennych i okresu powojennego¹⁴, ustalając wyraźnie zakres znaczeniowy terminu „represje” w rozumieniu tej ustawy. Termin „represja” został użyty także w przepisie art. 1 ust. 2 ustawy z 23 lutego 1991. Posłużył tu do określenia czynu, popełnionego w celu uniknięcia w stosunku do siebie lub innej osoby represji za działalność pozostającą w związku z działalnością na rzecz niepodległego bytu Państwa Polskiego. Został zdefiniowany w postanowieniu Sądu Najwyższego z 17 grudnia 1993 r., sygnatura Wz 216/93¹⁵, następująco: „Przez pojęcie «represji», o której mowa w ust. 2 art. 1 ustawy z 23 lutego 1991 r. (...), należy rozumieć wszelkie formy prześladowania będącego następstwem działalności określonej w ust. 1 tegoż artykułu, w tym również skierowanie do pracy przymusowej w batalionie górniczym w ramach odbywania zasadniczej służby wojskowej”. Z racji zróżnicowanych przedmiotów i celu regulacji prawnej wymienionych trzech ustaw użyte w każdej z nich pojęcie „represji” nie może mieć znaczenia uniwersalnego ani nawet wiążącego w procesie interpretacyjnym przepisów pozostałych dwóch ustaw.

Termin „represja” ma także znaczenie prawnicze. Chodzi o represję karną, czyli „środek przymusu stosowany w imieniu państwa przez sąd względem sprawcy przestępstwa; kara”¹⁶. Z kontekstu unormowania zawartego w art. 2 ust. 1 ustawy wynika jednak, że nie chodzi tu tylko o prawnicze rozumienie analizowanego terminu.

W znaczeniu potocznym termin „represja” używany jest na ogół w liczbie mnogiej. Wg W. Niedźwiedzkiego represja to „ucisk, gnębienie, bezwzględne stosowanie środków odwetu, odpór, odparcie”¹⁷. Przez blisko 100 lat znaczenie tego terminu nie zmieniło się. W obecnym rozumieniu represja to „surowa kara stosowana przez władzę jako środek odwetu”¹⁸. Najbardziej adekwatna do badanej problematyki wydaje się następująca definicja: „represje to prześladowania i kary, jakie władza stosuje wobec części społeczeństwa, zwykle swoich przeciwników politycznych, np. w celu tłumienia buntów lub dążeń wolnościowych”¹⁹. O prześladowaniu, jak i karaniu (represjonowaniu) obywateli, rzeczywistych lub urojonych przeciwników politycznych, można mówić wówczas, gdy w grę wchodzi element odwetu lub przeciwdziałania ze strony osób reprezentujących interes państwa komu-

¹⁴ Tekst jednolity: Dz.U. z 2002 r., Nr 42, poz. 371 z późn. zm.

¹⁵ OSNKW 1994, z. 3–4, poz. 23. Zob. także – postanowienie Sądu Apelacyjnego w Warszawie z 6 października 1998 r., II AKa 372/98, „Prokuratura i Prawo” (dodatek) 1999, nr 11–12, poz. 26.

¹⁶ *Słownik języka polskiego*, t. VII. Red. W. Doroszewski, PWN, Warszawa 1965, s. 931. Por. także: *Uniwersalny słownik języka polskiego pod redakcją prof. S. Dubisza*, t. 4, jw., s. 72.

¹⁷ W. Niedźwiedzki (w:) J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki, *Słownik języka polskiego*, t. V. Rok wydania 1912, przedruk MCMLII, Państwowy Instytut Naukowy, s. 516.

¹⁸ *Nowy słownik poprawnej polszczyzny (pod redakcją A. Markowskiego)*. PWN, Warszawa 1999, s. 842.

¹⁹ *Inny słownik języka polskiego*, red. M. Bańko...jw., s. 436.

nistycznego w stosunku do oponentów. Pociąga on za sobą świadome, najczęściej z zamiarem bezpośrednim, stosowanie surowych środków przeciwdziałających zachowaniom uznawanym za szkodliwe z punktu widzenia aparatu władzy komunistycznej. Z zawartego w art. 2 ust. 1 sformułowania „... na stosowaniu represji lub innych form naruszania praw człowieka ...” wynika, że represje są czynami, które stanowiły podstawową formę popełniania zbrodni komunistycznych, wyodrębnioną z ogółu naruszeń praw człowieka. Świadomość stosowania środków przeciwdziałających w stosunku do przeciwników politycznych odnosi się także do określonych w art. 2 ust. 1 ustawy czynów, polegających na stosowaniu innych form naruszania praw człowieka wobec jednostek lub grup ludności bądź występujących w związku ze stosowaniem represji lub innych form naruszania praw człowieka. Są to bowiem zachowania rodzajowo zbliżone, z których „represje”, stanowią część większej całości („formy naruszania praw człowieka wobec jednostek lub grup ludności”), a zachowania związkowe („bądź w związku z ich stosowaniem”) traktowane są na równi z zachowaniami sprawczymi.

Na tle redakcji art. 2 ust. 1 ustawy nasuwa się pytanie, dlaczego ustawodawca zdecydował się na wyodrębnienie represji z ogółu naruszeń praw człowieka. Wydaje się, iż o takim wyodrębnieniu zdecydowała głównie masowość zachowań odwetowych, prześladowczych, skierowanych do zwalczanych przeciwników, bądź to z przyczyn przynależności do państwa polskiego, stawianego najeźdźcy oporu, braku akceptacji ideologii komunistycznej czy też przynależności do środowisk nieakceptowanych przez reżim. Masowość była szczególnie zauważalna w funkcjonowaniu radzieckiego aparatu zbrodni, który rozpoczął na polskich ziemiach działania w dniu 17 września 1939 r. oraz w aktywności radzieckich i polskich służb bezpieczeństwa w czasie od 22 lipca 1944 r. do 31 grudnia 1956 r. Represyjność przejawiała się na ogół, aczkolwiek nie zawsze, w szczególnie pejoratywnie ocenianym emocjonalnym nastawieniu sprawców zbrodni, wyrażonych w zachowaniach celowych, zmierzających do stopniowego, permanentnego wyniszczania i unicestwiania przeciwników, ludzi niezaakceptowanych przez reżim. Takie cechy, jak masowość i celowość zachowań przestępnych, mają wpływ na ocenę społecznej szkodliwości czynów o charakterze represyjnym i uzasadniają ich wyodrębnienie z ogółu przestępnych naruszeń praw człowieka. Wyodrębnienie przeto w ustawie przestępnych naruszeń praw człowieka stanowiących represje było rozwiązaniem trafnym.

4. Popełnione przez funkcjonariuszy państwa komunistycznego, w okresie od dnia 17 września 1939 r. do dnia 31 grudnia 1989 r., czyny polegały – w myśl art. 2 ust. 1 ustawy – na stosowaniu represji lub innych form naruszania praw człowieka wobec jednostek lub grup ludności bądź w związku z ich stosowaniem. Poświęćmy nieco uwagi problematyce praw człowieka w aspekcie historycznym, harmonizującym z okresem, w którym mogła zostać popełniona zbrodnia komunistyczna.

Problematyka praw człowieka jest interdyscyplinarna, stanowi przedmiot zainteresowania nie tylko prawników, lecz także filozofów, teologów, socjologów, po-

litologów, historyków. Jakkolwiek jest pojęciem o długiej historii rozwoju²⁰, w poprzedniej formacji społeczno-ekonomicznej, nie tylko w sferach stosunków międzyludzkich, ale i w literaturze prawniczej, traktowana była nieadekwatnie do znacznej rangi, wszak poświęcano tym, bez wątpienia ważnym zagadnieniom, zbyt mało miejsca. Szczególny rozkwit zainteresowania problematyką praw człowieka nastąpił w roku 1989 i następnym wraz z postępującą w dużym tempie demokratyzacją życia społecznego. Obejmował i obejmuje wszelkie dziedziny prawa, ale szczególnie prawo konstytucyjne i międzynarodowe publiczne, które tą problematyką zajmują się najszerzej. Siatka terminologiczna określająca prawa człowieka nie była i nie jest jednolita. W doktrynie spotykamy różnorodne określenia, a najczęściej: prawa jednostki, prawa i wolności obywatelskie, prawa podstawowe, prawa podmiotowe, prawa konstytucyjne. Nie są one identyczne i nie oznaczają tego samego.

Pojęcie praw człowieka nie zostało zdefiniowane ani w przepisach prawa międzynarodowego, ani krajowego. Liczne, bardzo różnorodne i oparte na rozmaitych kryteriach definicje spotykamy w doktrynie²¹, których w niniejszym opracowaniu, z racji profilu ujęcia zagadnienia, nie ma potrzeby ani szerzej przytaczać, ani analizować. Dla ilustracji zagadnienia reprezentatywna jest definicja podana przez W. Zakrzewskiego. Wg tego Autora „prawa człowieka to kwalifikowana postać praw i wolności jednostki, służących ochronie jej interesów, przypisywanych każdej osobie ludzkiej, niezależnie od przynależności państwowej i od jakichkolwiek cech różnicujących. Źródłem tak rozumianych praw człowieka nie jest państwo i tworzony przez nie określony system prawny, lecz prawo naturalne, zgodnie z którym podstawą większości praw jednostki jest przyrodzona godność istoty ludzkiej. To dzięki niej prawa człowieka mają charakter ponadpaństwowy (pierwotny), niezbywalny i nienaruszalny”²².

Najogólniej prawa człowieka można podzielić na wolności i prawa. Wolność pociąga za sobą obowiązek państwa do nieingerencji w określoną sferę zachowań jednostki, oznacza bierność w stosunku do podmiotu uprawnionego (prawo negatywne). Prawo oznacza po stronie państwa obowiązek określonego działania na

²⁰ I. Mroczkowski, *Zarys historii praw człowieka*, Studia Płockie 1987, t. XV, Płock 1990, s. 167–202.

²¹ Zob. F. J. Mazurek, *Godność osoby ludzkiej podstawą praw człowieka*, Lublin 2001, s. 191 i n.

²² W. Zakrzewski (w:) E. Gdulewicz, M. Granat, W. Kręcis, R. Mojak, W. Orłowski, S. Patyra, W. Skrzydło, J. Sobczak, W. Zakrzewski, H. Zięba-Załuca, *Polskie prawo konstytucyjne*, red. W. Skrzydło, Lublin 2002, s. 154. Por. różnorodność kryteriów definicji praw człowieka zawartych w opracowaniach – B. Banaszak, *Prawo konstytucyjne*, Warszawa 2001, s. 422–432; M. Chmaj, *Pojęcie i geneza wolności i praw człowieka* (w:) M. Chmaj, L. Leszczyński, W. Skrzydło, J. Z. Sobczak, A. Wróbel, *Konstytucyjne wolności i prawa w Polsce*, t. I. *Zasady ogólne*, red. M. Chmaj, Zakamycze 2002, s. 11; J. Hołda, Z. Hołda, D. Ostrowska, J. A. Rybczyńska, *Prawa człowieka. Zarys wykładu*, Zakamycze 2004, s. 11; K. Motyka, *Prawa człowieka. Wybór źródeł. Wprowadzenie*, Lublin 2004, s. 15; K. Wojtyczek (w:) P. Czarny, A. Kulig, B. Naleziński, P. Sarnecki, P. Tuleja, K. Wojtyczek, *Prawo konstytucyjne Rzeczypospolitej Polskiej*, red. P. Sarnecki, Warszawa 2004, s. 47–49.

rzecz podmiotu uprawnionego (prawo pozytywne). Prawa człowieka działają wer-tykalnie, tj. w stosunkach państwo – jednostka ludzka i na tym polega ich wyjątkowe znaczenie, nie są odosobnione poglądy o horyzontalnym działaniu praw człowieka, tj. relacjach pomiędzy jednostką a jednostką lub innym podmiotem, który nie jest elementem aparatu państwa²³.

Obowiązująca w Polsce regulacja praw człowieka znajduje oparcie w licznych aktach prawa międzynarodowego²⁴ oraz w rozdziale II Konstytucji RP, zatytułowanym „Wolności, prawa i obowiązki człowieka i obywatela”. Spośród aktów prawa międzynarodowego na szczególną uwagę w aspekcie stosowania prawa karnego zasługują: Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych otwarty do podpisu w Nowym Jorku dnia 19 grudnia 1966 r., ratyfikowany przez Polskę dnia 3 marca 1977 r.²⁵ oraz Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności opracowana w dniu 4 listopada 1950 r. w Rzymie (w późniejszym czasie zmieniana i uzupełniana)²⁶, ratyfikowana przez Polskę dnia 15 grudnia 1992 r.

Podstawowym aktem prawa wewnętrznego, dotyczącym ochrony praw człowieka jest konstytucja. Ich unormowanie w konstytucji spełnia istotną funkcję gwarancyjną, wszak – wedle aktualnego stanu prawnego – wszelkie ograniczenia mogą zostać wprowadzone tylko wówczas, gdy konstytucja na to zezwala, zawsze w warunkach niezbędnej konieczności, tylko w drodze ustawy, przy czym nie może zostać naruszona istotna treść owego prawa.

Prawa człowieka znajdują oparcie w prawie naturalnym, w przyrodzonej godności człowieka. Wynika to wprost z aktów prawa międzynarodowego (m.in. Powszechna Deklaracja Praw Człowieka z 10 grudnia 1948 r. – wstęp i art. 1; Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych z 16 grudnia 1966 r. – preambuła, art. 10 ust. 1), jak i Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z 2 kwietnia 1997 r. (art. 30).

Analizując problematykę przestępnego naruszania praw człowieka w czasie od 17 września 1939 r. do 31 grudnia 1989 r., należałoby dokonywanie ocen odnieść do unormowania problematyki praw człowieka oraz prawa karnego, w dacie popełnienia przestępstwa, wszak warunkiem odpowiedzialności karnej za zbrodnie komunistyczne jest uznanie czynu zabronionego za przestępstwo w dacie jego popełnienia. Unormowania z daty popełnienia przestępstwa istotnie różnią się bo-

²³ Zob. Z. Kędzia, *Horyzontalne obowiązywanie praw człowieka* (w:) *Państwo. Prawo. Obywatel*. Zbiór studiów dla uczczenia 60-lecia urodzin i 40-lecia pracy naukowej profesora Adama Łopatki. Redakcja i słowo wstępne J. Łętowski i W. Sokolewicz. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1989, s. 519–534; F. J. Mazurek: jw., 195 i n.; Banaszak: jw., s. 450 – 452; M. Jabłoński (w:) S. Jarosz–Żukowska, M. Jabłoński, *Prawa człowieka i systemy ich ochrony. Zarys wykładu*. Wrocław 2004, s. 62.

²⁴ Ich treść przytacza K. Indecki (w:) *Ochrona praw człowieka. Źródła do nauki prawa międzynarodowego publicznego*. Wybór i opracowanie K. Indecki. Łódź 2002.

²⁵ Dz.U. z 1977 r. Nr 38, poz. 167.

²⁶ Dz.U. z 1993 r. Nr 61, poz. 284 z późn. zm.

wiem od regulacji aktualnej. Z ostrożnością należy korzystać także z bogatego aktualnie dorobku wiedzy dotyczącej praw człowieka, w żadnym aspekcie nieporównywalnej i znacznie wartościowo odbiegającej, od tej samej tematycznie literatury, pochodzącej z analizowanego okresu.

Przyjrzyjmy się, chociażby w najwęższym zarysie, kształtowaniu się konstytucyjnego unormowania problematyki praw człowieka w okresie mającym znaczenie dla bytu zbrodni komunistycznej. W Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z 17 marca 1921 r.²⁷ (tzw. konstytucja marcowa) zagadnienie praw człowieka unormowane zostało głównie w rozdziale V, zatytułowanym „Powszechnie obowiązki i prawa obywatelskie” (art. 87–124). Obok obowiązków przepisy tego rozdziału regulowały prawa jednostki. Było to unormowanie postępowe i nowoczesne, porównywalne z katalogami praw człowieka przyjętymi w konstytucjach zachodnioeuropejskich. Kapitalne znaczenie miał przepis art. 95, który głosił, że Rzeczpospolita Polska zapewnia na swoim obszarze zupełną ochronę życia, wolności i mienia bez różnicy pochodzenia, narodowości, języka, rasy lub religii. Wachlarz uprawnień zawarty w art. 96–121 był szeroko rozbudowany²⁸.

Prawa człowieka, szczegółowo określone w konstytucji marcowej, nie zostały tak precyzyjnie unormowane w tekście ustawy konstytucyjnej z 23 kwietnia 1935 r.²⁹ (tzw. konstytucja kwietniowa). Konstytucja ta znacznie poszerzała uprawnienia prezydenta, który skupiał „jednolitą i niepodzielną władzę państwową” (art. 2 ust. 4), zarzucano jej jednak ograniczenie wolności obywatelskich³⁰. Prawa obywatelskie nie zostały wyeksponowane w odrębny rozdział, lecz niewielka ich część, wymieniona w art. 99, 109–118 oraz 120 uprzedniej konstytucji, została przejęta wprost przez art. 81 ust. 2 konstytucji kwietniowej, który uchylił ustawę konstytucyjną z 17 marca 1921 r. z wyjątkiem tych właśnie wymienionych przepisów. Inne uprawnienia zamieszczone zostały w niektórych pozostałych rozdziałach konstytucji.

Po II wojnie światowej nastąpiły już z mocy zaistniałych faktów istotne przeobrażenia ustrojowe. Polska stała się państwem totalitarnym, w którym aparat państwowy nagminnie i poważnie naruszał prawa człowieka. Problematyka praw człowieka została zepchnięta na plan dalszy, skoro w roku 1947, w okresie tworzenia podwalin ustrojowych, nie znalazła miejsca w tzw. Małej Konstytucji³¹. Poświęcona jej została deklaracja Sejmu Ustawodawczego z 22 lutego 1947 r. w przedmiocie realizacji praw i wolności obywatelskich. Nie była to ustawa, nie została opublikowana, społeczeństwo jej nie znało, i nie mogła mieć mocy powszechnie obowiązującej.

²⁷ Ujednolicony tekst: Dz.U. RP Nr 44, poz. 267; zmiana Dz.U. RP z 1926 r., Nr 78, poz. 442.

²⁸ Zob. szersze ich omówienie – Gołąb, *Powszechnie obowiązki i prawa obywatelskie*. Warszawa–Kraków–Lublin–Łódź–Poznań–Wilno–Zakopane (brak daty wydania), s. 20–36.

²⁹ Dz.U. RP Nr 30, poz. 227.

³⁰ M. Borucki, *Konstytucje polskie 1791–1997*, Warszawa 2002, s. 158.

³¹ Ustawa konstytucyjna z 19 lutego 1947 r. o ustroju i zakresie działania najwyższych organów Rzeczypospolitej Polskiej (Dz.U. Nr 18, poz. 71).

Uchwalona 22 lipca 1952 r. Konstytucja Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej, wielokrotnie następnie nowelizowana³², została oparta na socjalistycznej koncepcji praw człowieka. Władza należała nie do Narodu, lecz do ludu pracującego miast i wsi, a więc nie do wszystkich obywateli, lecz do wybranych. Socjalistyczny kierunek rozwoju oparty na uspołecznieniu środków produkcji nie przewidywał dostatecznej ochrony klas wyższych i posiadających. Jedyną rzeczywistą siłą ideologiczną stanowiła Polska Zjednoczona Partia Robotnicza, której przewodnią rolą, wynikającą z politycznych realiów, w 1976 r. stała się postanowieniem konstytucyjnym. Doktryna kierowniczej roli partii komunistycznej wykluczała możliwość funkcjonowania partii niekomunistycznych. Zawarte w rozdziale VII Konstytucji PRL z 1952 r. (po nowelizacji w 1976 r. był to rozdział VIII), zatytułowanym „Podstawowe prawa i obowiązki obywateli”, unormowanie praw człowieka było regulacją niepełną i niespójną. Pomijało bardzo istotne gwarancje natury formalnej, zwłaszcza dotyczące sfery osobistej i politycznej, np. prawo do sądu, na rzecz nie zawsze realizowanych gwarancji ekonomicznych, społecznych i kulturalnych, przesuwając problematykę praw człowieka na płaszczyznę praw obywatela. Te prawa osobiste i polityczne, które zostały w konstytucji zamieszczone, na ogół nie były realizowane w następstwie ograniczeń wynikających z innych aktów normatywnych, np. prawo do wolności słowa i druku było ograniczone aktami prawnymi o cenzurze. Istotnym ograniczeniem był brak unormowania pozwalającego na bezpośrednie stosowanie w praktyce przepisów Konstytucji. Przyjęto rozumowanie, że przepisy konstytucji są realizowane nie wprost, lecz wyłącznie przez inne akty prawne odnoszące się do przepisu konstytucji: ustawy, rozporządzenia, a niekiedy przez, niepublikowane nawet, akty prawne niższego rzędu. W taki sposób skonstruowana Konstytucja miała charakter fasadowy, nie spełniała funkcji gwarancyjnej i stwarzała możliwości nadużyć ze strony państwa kosztem społeczeństwa. Nadużycia te stały się faktem.

Zainicjowane w sierpniu 1980 r. przez ruch związkowy „Solidarność,” na niespotykaną dotąd skalę, dążenia wolnościowe w kierunku demokratyzacji życia w kraju, pomimo wprowadzenia stanu wojennego, przyczyniły się do zmian Konstytucji i wprowadzenia instytucji mających wpływ na stworzenie korzystniejszych warunków do przestrzegania praw człowieka (np. wprowadzenie Trybunału Konstytucyjnego, Trybunału Stanu, urzędu Rzecznika Praw Obywatelskich, instytucji referendum). Zaś wspomniane już obrady „okrągłego stołu” i zmiany Konstytucji dokonane w roku 1989 doprowadziły do przeobrażenia totalitarnego państwa komunistycznego w demokratyczne państwo prawa.

Dokumentem prawa międzynarodowego publicznego, mającym istotne znaczenie przy określaniu czynów jako zbrodni komunistycznych, jest Międzynarod-

³² Dz.U. Nr 33, poz. 232 z późn. zm.

dowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych (zwany w dalszym ciągu „Paktem”), który wszedł w życie w stosunku do Polski dnia 18 czerwca 1977 r.³³. Zawarte w Pakcie zestawienia praw człowieka w zasadniczej części są zbieżne z katalogiem tych praw, zawartym w uchwalonej dnia 10 grudnia 1948 r. Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka, która aczkolwiek nie jest umową międzynarodową, to jednak ma istotne znaczenie moralne oraz polityczne, i przez to odegrała niewątpliwie ważną rolę przy opracowywaniu omawianego Paktu. Unormowania Paktu były wiążące dla Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej w okresie stanu wojennego, i stąd wywodzi się szczególne zainteresowanie tym źródłem prawa przy analizie zachowania funkcjonariuszy państwa komunistycznego (sędziów, prokuratorów, funkcjonariuszy MO, żołnierzy) wykonujących wówczas czynności służbowe. Katalog praw przewidzianych w Pakcie, znajdujących ochronę w przepisach prawa karnego (ale także i innych dziedzin prawa) jest bogaty, i przewiduje m.in. prawo do życia (art. 6); zakaz tortur, lub okrutnego albo poniżającego karania bądź traktowania (art. 7); zakaz niewolnictwa, handlu niewolnikami (art. 8 ust. 1), zakaz poddaństwa (art. 8 ust. 2) i pracy przymusowej lub obowiązkowej (art. 8 ust. 3); prawo do wolności i bezpieczeństwa osobistego (art. 9); zasadę humanitarnego i godnego traktowania więźniów (art. 10); zakaz więzienia z powodu niemożności wywiązania się z zobowiązań umownych (art. 11); prawo do uczciwego sądu (art. 14); zasadę *nullum crimen, nulla poena sine lege poenali anteriori* (art. 15); prawo do podmiotowości prawnej (art. 16); ochronę życia prywatnego, rodzinnego, mieszkania, korespondencji oraz czci i dobrego imienia (art. 17); wolność myśli, sumienia i wyznania (art. 18); wolność poglądów i słowa (art. 19); zakaz propagandy wojennej, nienawiści narodowej, rasowej i religijnej (art. 20); wolność zgromadzeń (art. 21); prawo swobodnego stowarzyszenia się, w tym w związku zawodowe (art. 22); zakaz dyskryminacji dziecka (art. 24); prawo uczestniczenia w życiu publicznym i demokratycznych wyborach (art. 25); równość wobec prawa (art. 26); prawo mniejszości etnicznych, religijnych lub językowych do własnej kultury, religii i języka (art. 27).

Bardzo ważne znaczenie ma treść art. 4 ust. 1 Paktu, który dopuszcza, w przypadku gdy wyjątkowe niebezpieczeństwo publiczne zagraża istnieniu narodu i zostało ono urzędowo ogłoszone, możliwość podjęcia przez państwa-strony Paktu kroków mających na celu zawieszenie stosowania zobowiązań wynikających z Paktu, pod warunkiem że kroki te nie są sprzeczne z innymi zobowiązaniami wynikającymi z prawa międzynarodowego i nie pociągają za sobą dyskryminacji wyłącznie z powodu rasy, koloru skóry, płci, języka, religii lub pochodzenia społecznego. Ust. 2 tego przepisu przewiduje prawa, które nie mogą być zawieszone w sytuacji okre-

³³ Oświadczenie rządowe z 23 kwietnia 1977 r. w sprawie ratyfikacji przez Polską Rzeczpospolitą Ludową Międzynarodowego Paktu Praw Obywatelskich i Politycznych, otwartego do podpisu w Nowym Jorku dnia 19 grudnia 1966 r., Dz.U. Nr 38, poz. 168.

ślonej w ust. 1, podkreślając ich szczególnie wysoką rangę. Są to, wymienione już wyżej, prawa przewidziane w art. 6, 7, 8 ust. 1 i 2, 11, 15, 16 i 18 Paktu. Jego przepisy zasługują na szczególną uwagę przy rozważaniu zagadnienia legalności dekretu z 12 grudnia 1981 r. o stanie wojennym³⁴ oraz możliwości odpowiedzialności karnej sędziów, prokuratorów, funkcjonariuszy MO i żołnierzy stosujących przepis tego dekretu.

Przedstawiając, w możliwie największym skrócie, postanowienia Konstytucji obowiązujących w okresie popełnionych zbrodni komunistycznych, a regulujących problematykę praw i wolności obywatelskich, miałem na myśli ten niewątpliwie aksjomat, że konstytucja jest aktem prawnym najważniejszym, o fundamentalnym znaczeniu w życiu społecznym, politycznym i ekonomicznym, z którym powinny pozostawać w harmonii wszelkie inne akty prawne. Ogół postanowień konstytucji, a więc m.in. katalog praw i wolności obywatelskich, wyznacza wszak ogólną koncepcję państwa i prawa³⁵, a ta z kolei decyduje o kształcie prawa, m.in. prawa karnego (materiałnego, procesowego i wykonawczego). Prawo karne, które określa zasady odpowiedzialności karnej, katalog środków penalnych i reguły ich orzekania oraz poszczególne typy przestępstw, zezwala organom państwowym na ingerencję w sferę praw człowieka, nadając tej ingerencji charakter legalny i intencjonalnie pożądaną. Ustawy konstytucyjne analizowanego okresu na ogół – w różnym stopniu – w sposób niepełny i niespójny katalogowały prawa człowieka, nie przewidywały nadto podstawowych założeń odpowiedzialności karnej, uniemożliwiając dokładniejszą ocenę zgodności ogółu przepisów ustawodawstwa karnego z ustawą zasadniczą. A Konstytucja z 1952 r., chociaż wielokrotnie nowelizowana, nie przejęła postanowień Paktu, ratyfikowanych przecież przez PRL w dniu 23 kwietnia 1977 r. Ciężar ustalenia typów przestępstw oraz określenia zasad odpowiedzialności karnej i stosowania środków penalnych spoczywał na unormowaniach kodeksu karnego z 1932 r. i kodeksu karnego z 1969 r. oraz dekretach i ustawach karnych dodatkowych. Zgodność tych aktów prawnych z ustawami zasadniczymi i traktatami międzynarodowymi tego okresu nie zawsze układała się harmonijnie i była kwestionowana³⁶.

Na zakończenie omawiania problematyki praw człowieka należy wskazać znaczenie rzeczownika odśłownego „naruszenie”, występującego w zawartym w art. 2 ust. 1 ustawy sformułowaniu „...form naruszenia praw człowieka...”. Rzeczownik ten pochodzi od mających wiele znaczeń czasowników „naruszyć – naruszać”. W naszym przypadku najbardziej adekwatne znaczenie to „zerwać (zrywać) układy, umowę, złamać (łamać), pogwałcić (gwałcić) przepisy, prawa, nie dotrzymać (nie

³⁴ Dz.U. z 14 grudnia 1981 r. Nr 29, poz. 154.

³⁵ Por. A. Wąsek, *Postulaty pod adresem prawa karnego materiałnego i procesowego w przyszłej konstytucji* (w:) Państwo – ustrój – konstytucja. Studia. Lublin 1991, s. 303.

³⁶ Zob. np. A. Wąsek: jw., s. 304–305; J. Kochanowski, *Z zagadnień ogłoszenia ustawy karnej* (Schuldtheorie a zasada *lex retro non agit*), Studia Iuridica 1991, t. XIX, s. 133 i n.

dotrzymywać) słowa³⁷. Naruszanie praw człowieka w analizowanym sformułowaniu ustawy oznaczać będzie przeto najczęściej przestępne łamanie i gwałcenie praw człowieka. W doktrynie przyjęto, że naruszenie praw i wolności następuje wówczas, „... gdy jakiś podmiot całkowicie lub częściowo ogranicza możliwość ich realizacji działając w sposób niezgodny z prawem...”³⁸. Ten niewątpliwie trafny pogląd brzmi nader eufemistycznie w odniesieniu do wagi i szkodliwości społecznej przestępstw objętych treścią art. 2 ust. 1 ustawy.

³⁷ *Uniwersalny słownik języka polskiego* pod redakcją prof. S. Dubisza, t. 2, jw., s. 1041. Podobnie np. *Słownik języka polskiego*, t. IV. Red. W. Doroszewski. PWN, Warszawa 1963, s. 1179; *Mały słownik języka polskiego* pod redakcją S. Skorupki, H. Auderskiej, Z. Łempickiej, PWN, Warszawa 1968, s. 427; *Słownik języka polskiego*, t. 2. Red. M. Szymczak. PWN, Warszawa 1981, s. 285.

³⁸ B. Banaszak (w:) *Encyklopedia prawa*. Red. U. Kalina-Prasznica, Warszawa 2004, s. 395. Zob. o znaczeniu rzeczowników „naruszanie” i „naruszenie” – *Praktyczny słownik współczesnej polszczyzny*, red. H. Zgólkowa, Poznań 1999, t. 23. s. 11–12.